

הננאל מאק

להכין מחבטי טנים מכתבי יד יהודיים

ספר שנמצא בספרייה הפרווציקנית בגראץ, אוסטריה, ונכון לקטע ממחזור ליום כיפור

איכה ואסתר. רף נוסף מאוחז פירוש לקהלת התגלגל למדוריאן העיר הגרמנית ריסלהיים: רף זה עסף בשנתו פנקס חשבונות מהעיר דרמשטט מהשנים 1623-1725. הדברים תוארו ונדונו בקצרה בירי וחקרים שונים, אבל החומר העיוני לא זכה עד כה לטיפול מקיף וממצה כראוי לו.

בפרק החמישי של הספר מתפרטים כל הלקי הפירושים הללו במהדורה מועדית, במקובל במודר רות מרעית של טקסטים עתיקים. השערות דוברותו של המחבר העלו אף הן בעבר, אבל גם היבט זה זוכה כאן לדין מפורט וההשערה הופכת לעובדה כמעט מוכחת. בעל הפירושים שלפנינו למגילות הוא אפוא רבי מנחם בן שלמה, חכם איטלקי שחי במאה ה-12.

בשנת 1139 סיים ר' מנחם את כתיבתו של פירוש מדרש לתורה, אותו קרא בשם "מדרש שכל טוב". רוב החיבור אבד, אבל כשליש ממנו נרדף בשנת 1905 בברלין בידי שלמה בוכר (סבו של מר"ן בוכר), שהחיה להוציא לאור חיבורים רבי ערך שלא נודעו עד אז. פרט מעניין: קטע מדרש שכל טוב שנשפץ גם הוא מכריזם ספר כלשהו נמצא זה מכבר בספרייה הלאומית בירושלים. חיבורים אחרים של ר' מנחם בן שלמה אבדו או שיעורם מצויים בכתיבי יד ומצפים להוצאתם לאור. בין אלה כראי לציון חיבור לשוני-פרשני בשם אבן בןן, אותו כתב המחבר לשלושת גילוייו הקטנים.

רבי אלעזר מורמייזא, שחי במאה ה-13, נודע כבעל ספר הדוק. חכם זה היה מהנודעים שבחסידי אשכנז בני ימי הביניים – אולם תלמידו החמים שהושפע מאוד מלמדו הסוד הקדומה והגנוב בעצמו חיי פרישות וצניעות. ר' אלעזר "הדוקח" היה אחד הבולטים שבין חסידיו אשכנז ומנהיגיה העיקריים. הוא היה לעומק בכמה תחומים, בהם הלכה, תורת הגנסות, גימטריה, פירוש תפילות על דרך הסוד וכן פירוש מקרא באותה רוח ועוד, אבל רק חלק מהיבטים הגיע לידנו. והנה, באחד הקצבים של כתבי יד יהודיים שבספרייה אוניקספורד כולו גיליון בן שני דפים שאינם רצופים אשר שימש את אהא ככתיב ספר, ולצורך זה נגדד וקופל בידי החכרד הנכונים העלום. בקטע ניטף העלה שהוא לוקח מתוך פירוש של הדוקח לחיפ תהלים – פירוש שרוב קיומו לא היה ידוע עד כה כלל.

פרקים אלה מכילים בשער המקומן את הספר, שצניעו בפרשות המקרא והאוסף אודי המנוא. החלק השני הוא רחב יותר ובו שישה פרקים שניינם בפרשות התלמוד. במסגרת הפרקים נדבר בפרק השני על חיבור מפורסם ומכונה "ספר הפני", שמוצאו המשוער הוא בבל של תקופת האנוניא וצניעו לא היה ידוע אלא ע"י קיפן בארטר על רבים מאוד שנשתמרו כפי רות הדבנית. כמה דפים מספר זה נמצאים בספרייה האוניברסיטית של קייוב שבפולין, והם נשלפו מכי ויבותיהם של כתבים לטיניים במאה ה-14 ומר צאם אף הוא בגרמניה.

בפרק אחר מובא פירוש אשכנזי במאה ה-13 לחלק י"ב, ומסתבר בכא בתרא הארזי, וגם ירי הפרקים שחלק השני עוסקים בנושאים מסוג זה. בפרקים אלה שונים המקסימוס דן הצגתם הלי מדינית-מדינית בן הקורא הדוב יותר מאשר תולדותיהם ולגוליהם של כתבי יד העבריים שלעצמם.

מחבר הספר התמחה במיוחד בספרות הדבנית של ימי הביניים ובחשיפתם של חיבורים וקטעי ספרים מאותם ימים, הנחשבים לאבדנים. ממוחיתו של המחבר באה לכיבוש תחשיפת תולדותיהם של הכתבים, הן בדרך ההרחה והמקצועית והמר שימה של קטטים בריים שמקצתם לא נודעו עד לאחרונה. כך שני של "גניית אירופה" נמצא בה כנה ואין ספק שגם הוא יתעד עניין והענייה בקרב חוקרים – המעטים יש להם – של תחום מחקר חדש, מעניין וייחודי זה.

לעומת החשיפה של גניית קהיר, הנחשבת לאחד המאורעות המכוננים בתחום מדעי היהדות, על גניית אירופה אין יודעים כמעט דבר. מדובר בכתבי יד יהודיים מימי הביניים שנכתבו על קלף ולימים נמכרו ופורקו ונעשה בהם שימוש משני לצורכי כריכת ספרים או לאריוז. שמחה עמנואל הוא אחד המומחים היחידים לאיתור קטעי דפים אבודים אלה

כנני אירופה א, מאת שמחה עמנואל, הוצאת קריצי נרמיה, 2015, 510 עמודים

שנות התשעים של המאה ה-19 התפרסם רוב חשיפתה של גניית קהיר ומאז לא ירדה גנייה זו מעל שולחנם של החוקרים ברוב הענפים של מדעי היהדות הקלאסיים. חשיפת הגנייה הקהירית – שרידים ואריות של ספרים, מסמכים ושאר כתבים ישנים בכתבי יד רבים שסולקו אל חדר הגנייה של בית הכנסת העיר דפוס שבפוסטט, היא קהיר של ימי הביניים – היתה אחד המאורעות המכוננים בתולדות המחקר במדעי היהדות והקצר הידועה מלאת את השפעתה מאז ולדורות.

שלא כגניית קהיר, "גניית אירופה" כמעט שאינה ידועה ברבים וגם חוקרים רבים אינם מודעים עדיין לערכה, הגנייה הולדתה לא לא ירדה אולם אתם כלי. הקלף המיועד לכתביה היה ועוד דנו חזר יקר, נדיר, יציב וחסין אש בהרבה מהנייר, שעל אף מחירו הגבוה החל להחליף את הקלף כבר מימי הביניים. הקלף אינו קל להיקרע אבל הוא נוח מאוד ליתוך מרקי, לקיפול ולעיצוב של פני צורכי החיזוק בו, וכמוצד ממחור השתמשו בו הן כחומר תכונה, הן כחומר עטיפה ואריות, הן כחומר מילוי לכתבים ספרים עני כרס ומארכי ימים.

כבר בימי הביניים רוחה התנועה של שימוש חוזר במגילות קלף שהכתב שלהם התפורר או שאיבדה את ערכה בעיני בעליה. התנועה מוכרת לאורך דורות רבים, מימי הביניים ועד סוף ימינו. עם זאת, היא התרחבה בייחוד במאות ה-16 וה-17 עם התפשטותם של ספרים מודפסים. שדוקות את רגליהן של כתבי יד, ועם גיבו הגירושם מערי גרמניה וכות ספרי היהודים שם. דברים אלה נכר מימינו, ימינו, שימוש שעשו נוצרים בספריהם של ימים, אבל השימוש החוזר היה מצוי מעט גם בין היהודים עצמם.

בספרות העולם, ובכלל זה בספרייה הלאומית בירושלים, יש תעודות יהודיים שבהם אפשר להבחין בייחוד בקיומה של שכבת כתב מחוקה מתחת לשכבה העיקרית, ותופעות מעין זו מתועדות כבר מימי התלמוד. בימי הביניים ובראשית העת החדשה ובר נכר מאוד השימוש החוזר בקלפים כתובים למטרות כריכה, עטיפה וקישוריה של ספרים, וגם כאן נעשה שימוש כזה גם בספרים בעבריים, והן יהודים הן כויד נוצרים. נמצאו אפילו יהודים מעי טיים שמכרו את ספריהם לנוצרים במדע ונוצרו ספרים שימושים כאלה. ואכן, עם התפשטות ספרים המודפסים על נייר סר חינום של כתבי יד שנכתבו על קלף ורבים מאלה נמכרו מרצון או שרדו ונמסרו בתוקף יד תומרים, בייחוד לכוני ספרים וליצני כריכה, עטיפות וקישורים שנועדו לספרים חדשים.

השימוש החוזר בייצירת קלף הייב בדרך כלל את החיובן של היריות המקוריות להקיים שגור – לם ועיצובם תאמו את סמטרו של המודפם. פחת עות לא מקשות, שמוא על מודרון הקטנים, פחת או יותר, וכך הצליחו לשמר גם את הכתוב בהן. אבל יוצאת דופן אחת נחטבו ועודו לגיליות קטנים, רצעות קלף אחת ותיבת קטנת של חדר מר היקר. רבים מאלה הודבקו יחד וכל שהיה כתוב עליהן אבד לגלי שוב. עם זאת, אפשר – והדבר הולך ונעשה – לפרק כריכת רבות של ספרים כאלה ולפרסם את קישוריהם של כריכים אות מעט

הכתבים העבריים. וכאמר, כיוון ספרים עבריים וגיזולם נעשו במשך דורות רבים הם היו שכיחים בייחוד בעיתות של פרעות וגירושים. המחבר מונה גם כמה שימושים נדירים ומוזעזעים במיוחד בספרים עבריים, כגון עיית נעליים, הכנת כלי גנייה, פסלים וציור תמונות. וכידוע, גם הנצאים השתמשו בספרים יהודיים למטרותיהם כשהרבי כרוך בחי לול ובכניסו מכותיהם של כתבי-קודש.

גישה מקיף בגניית אירופה החלו כבר במר צאי ימי הביניים והם התרחבו בהדרגה עד המאה העשרים. לפני כחמישים שנה החל המחקר לאסוף תאוצה וכיום הוא מתפתח והולך ברימה ישראלית שיתוף פעולה בינלאומי, בייחוד באיטליה, גרמניה ואוסטריה, ופירותיו מיינים בייחוד את מר קיר נטחי התלמוד ופירושויו ועימם כמה תחומים קרובים: תפילה, פרשות המקרא, הפיוס וכדומה.

גופו העיקרי של הספר הוא אחר-עשר פרקים המתפלגים למיני שערים ועוסקים בנושאים שונים מתחומי הפרשות המקרא והתלמוד, שהתעורר עקב חשיפת רפים וקטעים מגניית אירופה. הפרק השלישי עוסק בפרשות המקרא והתלמוד, לרובם של מגילות אסתר וקטעי פירושים לקהלת והדברי הימים. מקור המסמכים הגרמנים כאן הוא כתבי יד עברי אשר דפוי שימש לפני כמה מאות שנים לכריכתם של שישה ספרים לטיניים, שהיו שייכים לתלמוד נוצרי שחי בדרום גרמניה בראשית המאה ה-17 ומצאו את דרכם אל ספרייה האוניברסיטית של גלצבורג.

קטע הפירוש לרבי יחזקאל חזקוני על דף אחד המשמש עד היום לכריכתו החיצונית של כרך כלאים המכיל שני ספרים שנכרכו יחדיו, האחד לטיני והאחר עברי: תהלים עם פירוש ר"ק. הפירוש לרבי יחזקאל חזקוני הוא מקור יחסית ומיוחד לתלמידי ימינו. חזקוני נפטר בשנת 1700, ובמאה העשרים נחשף ונודע, וגם הפירוש לאסתר אינו חדש. פירוש זה יצא מידיו של רש"ם – רבנו שמואל בן מאיר, נכדו של רש"ם, מבצעי התוספות ופרי שן מקרא נכבד כפי עצמו – ולרוב הוא תואם את גופו הפירוש רש"ם לאסתר הידוע זה מכבר. לעור מחם, הפירוש לקהלת אינו מוכר ואף הות מתלמידי אינה ידועה בייחוד, אבל מרובי המפרש על סבו נראה שהוא אחד מגנבי רש"ם, כנראה רש"ם או אהרן, רבנו חכם.

בשנת 1874 נמסר ציור רפים מתוך כמה כתבי יד עבריים שהתפרזו במיכוסת של ספרים שמקורם בעיר הגרמנית דרמשטט לספרייה המדינית של ברלין. בפרק החמישי של הספר שלפנינו דן שמחה עמנואל באישה מרופים הללו, המכילים קטעי פירוש לראובן בעשה הגלגלות: שיר השירים, קהלת, וישעיהו וכו'. חוקרי אירופה בתחומים של

פתיחה של ספרות, רשימות ומסמכי ארכיון שונים שנעשו ונקשרו בחלקי הקלף הכתובים, כך להפוך אותם מדרש לגיויל ספר ולהשיב להם מקצת כבר דם הראשון.

הכינוי "גניית אירופה" מעיד על התפוצה הגיאוגרפית הרחבת של התנועה באירופה. היא הופתה בקרוב את תפוצתה של היישוב היהודי באירופה בסוף ימי הביניים ובראשית העת החדשה, ומקיפה את כל הגלילות של מרכז אירופה ומערבה וגם חלקים לא מבוטלים של מזרח אירופה. בייחוד יש לציין בוקאשר זה את הארצות שבין התיקנים או יישוב יהודי מפותח וצפוף: גרמניה, אוסטריה, איטליה, צרפת וספרד שלפני הגירוש, וכן את תימן, שגם בה התנועה מוכרת, והדברים מתוארים ונדדו נים במבוא המפרש לספר שלפנינו.

נוטירונים, כרכי ספרים ויצרני עטיפות העי ריפו בדרך כלל להתמשם בגיליונות קלף גדולים, כך השתמרו בגניית אירופה בייחוד שרידיהם של חיבורים שכיחים ושימושיים – כגון מקרא, תלמוד ומפרשים, מידות תפילה וספרי הלכה – אף רק מעט כתבים נדירים ואישיים, שנכתבו לרוב על גיליונות קטנים, וגם ככך נופלת גניית אירופה מחברתה הקהירית הוותיקה והבתוע.

התנועה ניכרת בייחוד באיטליה, שבה נמצאים שרידים רבים של כתבי יד עבריים בגניית אלה. מספרם של כתבי יד האשכנזיים בגניית איטליה גדול יחסית וברור שנוטירונים, כרכי ספרים ויצרני עטיפות למסמכים נהגו לייבא מארצות גרמניה ספרים עבריים שלמים או חלקיים שנכתבו על קלף משוח.

ספרים עבריים אמרו, אבל למעשה מוכרות התנועה דומת גם באשר לכתבי לטיניים. מחבר הספר שלפנינו, פרופסור שמחה עמנואל מחוג התלמוד באוניברסיטה העברית בירושלים, מתאר עדויות לתופעות כאלה, אבל כאן הוא מוסיף הסד תייגות ברבר יכולתו להעריך את מומינתו של ספר העדויות הללו (צמ' 32). כתבי יד "הודיים" מן המאה ה-12 שימשו לצרכיו של חיים צרפתי מן המאה ה-17; כתבי יד אחרים שימשו לצרכי מחבר ספרים באחד הדפים מכל התמונים כביד שית המאה ה-18 אלפי רפים יקרי ערך משופקו בגנייה אירופי מכתבי יד עתיקים נמכרו כאבחי קישוט לכרכי ספרים מודפסים והפראו בתיהם של עשירים, ועוד. זאת, ברור שהקלם של ספרים יהודיים במיוחד נפשע זה הוא גדול ביותר, הן מלש המציאות ההיסטורית הקשה שבתור כה חיו יהודי אירופה לאורך דורות והן בשל תוסר העניין שמצאו רוב חוקרי אירופה בתחומים של